

Ольга Вознюк,
студентка 6 курсу
ННІ філології та журналістики
ЖДУ імені Івана Франка.
Науковий керівник: В. М. Титаренко,
кандидат філологічних наук, доцент.

НАЗВИ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ТА УРЯДОВИХ ОСІБ У ЖИТОМИСЬКИХ АКТАХ XVI–XVII ст.

У статті проаналізовано лексику на позначення державних установ та урядових осіб у пам'ятках Житомирщини XVI – XVII ст., досліджено їхню етимологію.

Після підписання Люблінської унії 1 липня 1569 року Правобережна Україна входить до складу Речі Посполитої. Територія Полісся потрапила під польський вплив, що значною мірою позначилось на всіх сферах діяльності тодішнього українського суспільства, починаючи від адміністративно-територіального поділу, і закінчуючи реформами, проведеними в царині культури. Реформи, у результаті яких утворилися нові адміністративні одиниці (воєводства, повіти і т.і.) вимагали нових установ правління та осіб, які керуватимуть цим процесом. Виникає потреба в появі нових слів. Оскільки панівною мовою Речі Посполитої була польська, тому більшість лексем запозичено саме з неї або через її посередництво.

Об'єктом дослідження стали пам'ятки Житомирщини XVI – XVII ст., а саме: «Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.» (упорядник В. М. Мойсієнко) та «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року» (упорядники А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко).

Предметом дослідження є назви державних установ та урядових осіб у справах XVI – XVII ст.

На сьогодні досить добре відомі ґрунтовні дослідження М. Худаша, який досліджував лексику судочинства та адміністративну лексику війтівських книг; у передмовах до вищезгаданих книг В. Мойсієнко подає короткий аналіз лексики справ тощо. Загалом лексика XVI – XVII ст. неодноразово досліджувалася мовознавцями, проте ця тема й сьогодні залишається досить актуальною.

Проаналізувавши матеріали пам'яток, можна виокремити назви, які використовуються на позначення урядових установ: *судъ, уряд, сейм / соймъ, канцелярия*.

Лексема *судъ* має в житомирських текстах те ж саме значення, що й сьогодні, тобто позначає державний орган, що здійснює правосуддя. Найчастіше слово вживається зі словами *земскии (су(д) зе(м)скии* (АКЖГУ, с. 38) і *кгородскии (судо(в) кгро(д)скии(x)* (АЖГУ, с. 80).

Термін *урядъ / врьдъ* використовується зі значенням 'місцеве правління, найвищий орган державної влади'. У текстах актів лексема вживається переважно в сполученнях: *до врьду за(м)ку гдрско(го)* (кожна справа 1590 р.);

на врьдѣ кѣро(д)скомъ за(м)ку его к(р) м(л) Житоми(р)скомъ (справи 1635 р.). Похідним від урядъ є слово урядовецъ (врядовецъ) – ‘державний чиновник’ (ЕСУМ, VI, с. 45). Сьогодні лексема уряд функціонує зі значенням ‘керівний орган, управління’; а урядовецъ уживається з іншим формантом – урядник.

Для позначення державних установ, що виконували функції сучасних відділів діловодства в XVI ст. використовували назву канцелярія (с пѣча(т)ю мнѣ(и)ше(и) канъцеляри(и) коро(н)но(и)) (АЖГУ, с. 108), котра запозичена з латинської мови через польське посередництво: пол. *kancelaria*, лат. *cancellaria* (ЕСУМ 2, с. 367). Використовується назва канцлер – ‘начальник канцелярії’. Хоч ця посада в Україні сьогодні не збережена, проте існує в різних країнах Європи, скажімо у Великобританії – лорд-канцлер ‘голова палати лордів і міністр юстиції’; в Австрії та ФРН – федеральний канцлер ‘голова уряду’, тому лексема перебуває в активному вжитку.

У матеріалах актових книг виявлено й інші найменування: *возний, по(д)староста, войтъ, каштелянъ, и(н)стикгаторъ, делятор, бурмистръ, ро(т)мистръ, воевода, по(д)воевода, комисаръ, староста*.

У студійованих пам’ятках засвідчено питому лексему *староста* (АЖГУ, с. 42] ‘управитель, наглядач’, а також активно вживається утворена на її основі суфіксально-префіксальним способом форма *подстаростий* ‘помічник старости’. Кожна актова справа аналізованих пам’яток містить наступні сполучення: *перѣдо (м)ною ... по(д)старо(с)тимъ житоми(р)скимъ* (АЖГУ, с. 47); *до мене по(д)старосте(го) житоми(р)ского* (АКЖГУ, с. 76). На території Київського князівства, яке на той час входило до складу Речі Посполитої урядовецъ (староста) мав право передати свої повноваження своїм заступникам і помічникам (підстаростам). Лексема *староста* функціонує й сьогодні, але з дещо іншим значенням (*староста класу*), *подстаростий* належить до пасивного пласту.

Особою, яка приймала позови, підтримувала контакти зі сторонами в суді, а також оглядала місце злочину й жертв був *возний*. Лексема *возний* ‘судовий пристав; слідчий’ запозичена з польської мови: стп. *wozny* (ЕСУМ 1, с. 416). На кожний повіт за вибором земського суду й шляхти зазвичай призначалося по декілька *возних*. Вони вручали повістки до суду, після її вручення *возний* зобов’язаний донести до суду, від якого надійшов позов, що повістка передана особисто (*ω(д)нѣ(с)ль и у дворе тамошнѣне у ворота дво(р)ныѣ утъкнуль и челеди дво(р)но(и) ω то(м) положѣ(н)ю ωповедалъ*) (АКЖГУ, с. 108) чи залишена в маєтку (*в браму за(м)ку тамо(ш)него уткну(в)ши воро(т)ному ωповеди(л)*) (АЖГУ, с. 92). За потребою приватних осіб чи за призначенням суду *возний* зобов’язаний провести огляд на місці скоєння злочину чи правопорушення в справах про побої, рани, насильство й збитки (*будучи мнѣ приданы(м) з уря(д)у за(м)ку гдрьско(го) Житоми(р)ского на ω(г)леда(н)ѣ ра(н) в пана...*) (АЖГУ, с. 77) та доносити до суду для запису в гродські книги (*ра(н) ω(г)леда(в)ши ωчевисто до кни(г) тыми словы вы(з)на(л) и кви(т) вы(з)на(н)я своего по(д) пѣча(т)ю своею и с по(д)писо(м) руки своеѣ до книгъ да(л)*) (АЖГУ, с. 77). Також *возний* вводив нових господарів у володіння маєтками, будинками тощо [3, с. 336]. У пам’ятках лексема *возний* переважно вжита в

словосполученні *возний енерала (маючи при собі возного енера(л)ного)* (АКЖГУ, с. 31). Виконуючи свої обов'язки возний завжди мав при собі сторону, тобто двох шляхтичів, які в разі необхідності могли засвідчити його дії. Винагороду він отримував від тих осіб, у справах яких був задіяний [3, с. 336]. В одинадцятитомному словнику української мови слово *возний* не зафіксовано, що вказує на те, що сьогодні лексема не вживається, тобто перейшла до застарілого пласту лексики, зокрема використав її І. Котляревський у творі "Наталка-Полтавка".

Виявлено в пам'ятках слово *воитъ* (АКЖГУ, с. 48) 'війт', яке сягає латинського джерела: стп. *wojt*, свн. *vog(e)t*, лат. *vocātus*, *advocātus*, проте в староукраїнську мову могло потрапити через польське посередництво з середньовісньонімецької (ЕСУМ, 1, с. 397). Така посада як війт існувала в середньовісньонімецькій Німеччині, Литовському князівстві, Польщі та з XV ст. в Україні й мала функції керівника місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування (СУМ, с. 670). Посада існувала до XVII ст. в селах і до XIX ст. у містах з магдебурзьким правом, оскільки саме війт був головою міста, заснованого на підставі Магдебурзького права [1, с. 93]. Лексема зі значенням сільського старости поширена в розмовному стилі, а також уживається на території Західної України з цим самим значенням.

Подібну семантику має лексема *бу(р)мистръ* (АЖГУ, с. 110) 'найвищий міський урядник у містах з магдебурзьким правом'. У староукраїнську мову слово прийшло з польської: польське *burmistrz* від середньовісньонімецького *burmester*, яке утворилось від давнішого *burge(r)meister* (ЕСУМ, I, с. 303). Після 1654 року в містах, що потрапили під владу Московського царства, самоуправління й посади бурмистрів (або бургомистрів) були скасовані, окрім декількох міст. Тому й лексема, яка позначає це поняття, перестала функціонувати, хоч в польській і в німецькій мовах залишилася в ужитку з таким же значенням.

Назва *и(н)стикгатор* виявлена в пам'ятках у сполученні *и(н)стикгатор коро(н)нии (и(н)стикгатора коро(н)ного и его делятора* (АЖГУ, с. 108). Слово походить від лат. *instigare*, що означає 'спонукати, підбурювати'. Істигатор був обвинувачем у злочинах, спрямованих безпосередньо проти держави, про вбивства, а також про порушення спокою та недоторканності судів, сеймів, офіційних осіб чи королівських послів, фальшування монет, викрадення й звалтування жінки та низку військових злочинів таких, наприклад, як дезертирство, зрада тощо. Проте інстигатор був пасивною стороною в процесі розгляду справи, тому всі докази здобував делятор. Інстигатор лише мав порушувати справу та подавати пропозиції щодо покарання [2, с. 55].

У житомирських актах виявлено також лексему *деляторъ* (АЖГУ, с. 108) 'помічник і заступник істигатора; приватна особа, яка повідомляла про безпідставність позову й відповідала за всі наслідки безпідставного донесення' [2, с. 54].

Посади інстигаторів та деляторів на українських землях ліквідувала Катерина II наприкінці XVII ст. через поширення на них російського судового устрою. Тому лексеми, які позначали вищезазначених осіб перестали

функціонувати й були замінені на інші лексеми, що мали схоже значення, але відповідали вже тодішньому суспільно-політичному устрою.

Отже, проаналізувавши пам'ятки XVI – XVII ст. і виокремивши лексеми на позначення державних установ та урядових осіб, варто зазначити, що цей пласт лексики значно розширювався запозиченнями, більшість з яких потрапили з польської або через її посередництво (*возний, канцелярія, інстикгатор, дялятор* та ін.). Деякі лексеми функціонують і сьогодні (*суд, уряд, комисар, сейм* тощо), подекуди змінивши семантичне наповнення, а низка назв стала архаїзмами в сучасній українській мові або зберігається в її діалектах (*возний, староста, ротмистрь, подстаростий, канцелярія* тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006.

2. Савуляк Р. Виникнення та розвиток посади інстигатора (прокурора) на території правобережної України за часів Речі Посполитої // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 46. – С. 52–58.

3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енциклопедія», 1998.

СПИСОК СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ Акти Житомирського уряду: 1590 рік, 1635 рік. / Підгот. до вид. В. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 256 с.

АКЖГУ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. / Підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К., 1982–2012.

СУМ Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.